

ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ ДО ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Тютюнник І. В. к.е.н., доц., старший викладач
кафедри фінансів і підприємництва
Сумський державний університет, м. Суми
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна
i.karpenko@finance.sumdu.edu.ua

Головко А. Г., магістрант кафедри
фінансів і підприємництва
Сумський державний університет, м. Суми
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна
a-golovko3940@ukr.net

У статті проведено еволюційний аналіз становлення концепції тінізації економіки. Досліджено основні теорії тінізації економіки, визначено їх ключові особливості та передумови виникнення. Систематизовано найбільш поширені теорії тінізації економіки. На основі аналізу існуючих підходів до розуміння сутності тінізації економіки доведено відсутність уніфікованого розуміння даного явища та його впливу на показники соціально-економічного розвитку країни. Обґрунтовано доцільність розробки комплексного поняття тінізації економіки як сукупності легальних та нелегальних взаємовідносин в країні, передумови до ґрунтовного визначення факторів приховування доходів та, відповідно, застосування ефективних методів протидії ним. Доведено, що на сучасному етапі економічного розвитку країни ключовим вектором державного фінансового управління має слугувати врахування концепції тінізації при розробці та реалізації стратегії економічного розвитку країни.

Ключові слова: тінізація економіки, теорія тінізації, економічний розвиток, еволюція підходів, легальні відносини, нелегальні відносини.

DOI: 10.21272/1817-9215.2019.2-16

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Останніми роками одним із найбільш гострих та актуальних питань управління економічним розвитком країни є аналіз передумов формування тіньового сектору економіки, оцінки його рівня та розробки заходів з протидії тінізації фінансових потоків та подальшій їх легалізації. Особливої актуальності для України дані питання набули під впливом Євроінтеграційних процесів, оскільки саме боротьба з незаконними фінансовими потоками, зниження рівня корупції в країні є одними із головних передумов входження до світового економічного простору. В той же час, на сьогоднішній день, рівень тінізації економіки в Україні є одним із найвищих в світі, що призводить до суттєвого погіршення показників економічного розвитку країни, зниження обсягу фінансових можливостей держави та низького рівня соціального захисту населення.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Питання тінізації економіки були об'єктом наукових досліджень вітчизняних та закордонних вчених протягом багатьох років. Так, розвитку окремих теорій тінізації економіки та дослідженню причин появи неофіційного сектору економіки присвячені наукові праці таких вчених як: Ф. Шнейдер, Д. Бхаттачар'я, Г. Енсте, Н. Лайоза, Б. Торглер, С. Вільямс, Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Е. Сазерленд, Г. Мюрдаль, К. Герц, Г. Беккер, Дж. Стіглер, Г. Бойко, Н. Дулеба, І. Левицька, О. Головенко, В. Захарченко, Б. Данилишин, К. Кривенко та інші.

В цілому проведений аналіз наукових напрацювань дозволив зробити висновок про наявність значного різноманіття концепцій формування тінізації економіки та абстрактність наявного наукового доробку в питанні їх систематизації та узагальнення. Переважна більшість вчених досліджують тінізацію економіки як результат неефективної державної економічної політики, соціальної незахищеності

населення, низького рівня освіти та моральних цінностей в суспільстві, тощо. В цих умовах значно актуалізуються питання систематизації існуючого наукового доробку в даному питанні та формування єдиного підходу до розуміння сутності тінізації та передумов її виникнення.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою дослідження є аналіз існуючих теорій виникнення тіньового сектору економіки, узагальнення підходів до розуміння причин існування тіньової економіки, що крізь призму виокремлення їх переваг та недоліків дозволять сформувати комплексне розуміння тінізації економіки, драйверів зростання частки неофіційного сектору економіки та розробити заходи по мінімізації її обсягу.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Результати аналізу наукових праць вітчизняних та закордонних вчених свідчать про значну трансформацію підходів до поняття тінізації економіки. Окрім різного розуміння сутності та причин виникнення даного явища, в економічній літературі існує значне різноманіття трактувань тінізації економіки, в яких дане поняття ототожнюється з поняттями «підпільна економіка», «неформальна економіка», «економіка, що не підлягає спостереженню», «тіньова економіка», «друга економіка», «паралельна економіка», «прихована економіка», «нелегальна економіка», «незарєєстрована економіка», «маргінальна економіка», «непроголошена економіка», «неофіційна економіка», «подвійна економіка», «підземна економіка», «сіра економіка», «незаконна економіка», «чорна економіка», тощо.

Вперше теоретичне підґрунтя концепції тіньової економіки було сформовано ще за часів стародавньої Греції, шляхом поділу економіки на добросовісну та недобросовісну. Серед причин існування останньої частіше переважали саме морально-етичні (релігійні уявлення, виховання, етичні норми поведінки), а не економічні.

В умовах капіталістичного суспільства значно поглибилися процеси приховування доходів. Активно розвивались нелегальні види виробництва, піратство, незаконні морські перевезення, тощо.

В цілому в економічній науці виділяють декілька теорій, що пояснюють виникнення неформальної економіки. Так, відповідно до теорії модернізації неформальний сектор економіки є результатом відсутності позитивних економічних змін в країні. Низький рівень економічного та соціального розвитку зумовлюють потребу у населення у пошуку альтернативних варіантів отримання економічних вигод [8, 10, 12, 16]. Найбільш впливовим фактором появи тіньового сектору автори визначали низький рівень освіти та моральних цінностей в країні. Будучи неконкурентоспроможними на офіційному ринку праці, дані особи стають агентами неофіційних відносин. Тінізація визначається як результат квазіеволюційного процесу, не асоціюється з можливістю економічного зростання в країні, а отже і повинна бути повністю усунена.

Теорія залежності розглядає неформальний сектор економіки як інструмент забезпечення життєдіяльності для економічно незахищених верств населення. Основними його характеристиками є практично відсутня конкуренція та відповідно легке входження на ринок, незначні за обсягами прибутки, низький рівень технологічного оснащення виробництва, неофіційне працевлаштування переважним чином в межах сім'ї [12, 17, 9]. Враховуючи вищезазначене, тіньовий сектор економіки розглядається як діяльність, що не передбачає залучення зовнішньої робочої сили та входження на ринок середніх або великих підприємств.

Прихильники неоліберальної теорії явище тіньової економіки асоціюють з високим рівнем фіскального навантаження в країні [6], надмірним державним контролем та регулюванням всіх економічних процесів. Перехід від офіційного до тіньового сектору вони розглядають як вимушені дії економічних суб'єктів, спрямовані на економію

витрат часу, коштів та зусиль, зумовлених недосконалістю державної політики та складністю задекларованих процедур ведення підприємницької діяльності. Таким чином, неолібералізм шляхом передачі контролю над економікою від державного до приватного сектору, розглядається як передумова підвищення ефективності діяльності урядових інституцій та покращення благополуччя нації.

Теорія політичної економії полягає в розумінні тінізації як наслідку недостатнього втручання держави в процеси економічного та соціального розвитку країни. Низький рівень якості процесів фінансового моніторингу за прозорістю економічних операцій, відсутність жорсткого державного контролю за діяльністю економічних суб'єктів сприяють зростанню обсягів тіньових фінансових потоків в країні [4, 5, 15, 19].

Відповідно до теорії податкової моралі рівень тінізації економіки залежить, в першу чергу, не від економічних показників розвитку країни, а від того, які моральні норми превалюють в країні. Емпіричні дослідження, що проводилися прихильниками даної теорії показали, що найнижчий рівень податкової моралі спостерігається серед одиноких людей, безробітних і самозайнятих [1, 21, 14, 11]. В той же час її рівень зростає пропорційно до зростання рівня релігійності в країні, віку економічних суб'єктів, покращення їх соціального статусу та доходу. Для США та країн Європи спостерігається статично значимий на рівні 0,5% негативний коефіцієнт кореляції між рівнями податкової моралі та тінізації економіки (-0,46), для країн з транзитивною економікою – -0,657 на рівні 0,1%.

Інституційна теорія пояснює появу неформального сектору економіки дисбалансом між моральними нормами функціонування формальних та неформальних інституцій в країні [2, 9]. Прихильники даної теорії стверджують про дуальність існуючих норм, що регулюють поведінку економічних суб'єктів. З одного боку правила економічної діяльності в країні визначаються низкою нормативних актів та положень, виконання яких є обов'язковим для всіх інституцій. З іншого – досить часто державні інституції керуються неофіційними правилами поведінки, котрі суперечать задекларованим нормам та підривають рівень довіри до влади. У випадку асиметрії на користь останніх в країні розвиваються неформальний сектор економіки та тіньова діяльність. Так, наприклад, Н. Лайоза та Е. Фейдж стверджують, що інституційні обмеження виступають каталізатором формування тіньового сектору економіки [13, 7].

Теорія структуралізму розглядає тінізацію економіки як альтернативну, послідовну та закономірну форму розвитку економічних відносин, яка виникла в результаті структурної кризи в економіці, низьких соціальних гарантій на ринку праці, тощо. Перевагою неформального сектору є суттєва економія витрат виробництва та значно нижча вартість товарів, що виробляються в ньому.

Різноманітні теорії виникнення неформальної економіки (таблиця 1) зумовлюють відсутність уніфікованого підходу до розуміння дефініції «тінізація економіки». Так, Бойко Г., Дулеба Н., Левицька І. визначають тінізацію економіки як господарсько-комерційну діяльність, що внаслідок нестабільного податкового законодавства, великої кількості пільг, що порушують принципи рівності і справедливості, намагається уникнути державного обліку і контролю [22]. Таким чином автори розглядають неофіційну діяльність як результат неефективної політики держави та реакцію на порушення прав економічних суб'єктів.

Дж. Томас, Ф. Шнайдер, Д. Бхачатаря визначають тінізацію як сектор економіки в якому здійснюється як легальне так і нелегальне виробництво товарів, робіт, послуг, не відображених в офіційних оцінках ВВП [3, 20, 18].

О. Головненко та В. Захарченко визначають тіньову економіку як сукупність економічних відносин, які навмисно приховуються суб'єктами і спрямовані на отримання прибутку шляхом порушення законодавчих, податкових, адміністративних, трудових, санітарних та ін. законодавчих або моральних норм і які завдають збитку державі і (або) суспільству в будь-якій формі [23, с. 14].

Проведене в роботі узагальнення поглядів вітчизняних та закордонних науковців на поняття тінізація економіки, узагальнення яких проведено в таблиці 1 засвідчило їх

різноплановість, відсутність їх системної класифікації, значну розбіжність критеріальних ознак, які визначають її зміст та відрізняють від інших понять у сфері управління національної економіки.

Таблиця 1 - Розвиток понятійно-категоріального апарату тінізації економіки

Теорія	Період	Концептуальний погляд на тінізацію економіки
Теорія аномії	1897-1949	Реакція окремих членів суспільства на надмірний тиск з боку зовнішніх інституцій, зміну прийнятих в суспільстві норм поведінки, не сприйняття загальноприйнятих у громадянському суспільстві норм
Теорія ірраціональної поведінки	1949-1960	Результат ірраціональних дій членів суспільства, копіювання поведінки інших економічних суб'єктів – успішних учасників тіньового ринку, введено в обіг дефініцію «білокомірцева злочинність»
Теорія структуралізму	1957	Альтернативна, послідовна та закономірна форма розвитку економічних відносин, яка виникла в результаті структурної кризи в економіці, низьких соціальних гарантій на ринку праці
Теорії модернізації	1959-1969	Результат квазіеволюційного процесу, що характеризується відсутністю позитивних економічних змін в країні
Теорія раціонального злочину	1960-1968	Результат порушення оптимального співвідношення ймовірності здійснення економічного правопорушення та покарання злочинця за дані дії
Поведінковий підхід	1968-1995	Невідповідність ризику бути покараним та рівня прибутковості операцій в тіньовому секторі економіки
Концепція «неформальності»	1971	Як нерегульована самозайнятість мешканців міських нетрів, що характерна переважно для країн що розвиваються. Введення понять «неформальна економіка» та «неформальний сектор економіки»
Теорія залежності	1973-1981	Інструмент забезпечення життєдіяльності економічно незахищених верств населення
Теорія еволюції	1982 р. по теперішній час	Закономірний процес розвитку як розвинених країн, так і тих, що розвиваються; сукупність економічних відносин, що спостерігаються в усіх сферах життя суспільства як реакція глобальні процеси, пов'язані з порушенням законодавчих, адміністративних або моральних норм шляхом часткового або повного не відображення операцій.
Неоліберальна теорії	1989-2005	Вимушені дії економічних суб'єктів, спрямовані на економію витрат часу, коштів та зусиль, зумовлених недосконалістю державної політики та складністю задекларованих процедур ведення підприємницької діяльності
Теорія політичної економії	1989-2014	Наслідок недостатнього втручання держави в процеси економічного та соціального розвитку країни
Економічна теорія неформальності	1989	«Притулок» для тих, для кого витрати на дотримання відповідного законодавства при здійсненні господарської діяльності перевищують вигоди від досягнення своєї мети
Інституційна теорія	1990-2008	Результат дисбалансу між моральними нормами функціонування формальних та неформальних інституцій в країні
Понятійний підхід	1992-2000	Сектор економіки в якому здійснюється як легальне так і нелегальне виробництво товарів, робіт, послуг, не відображених в офіційних оцінках ВВП
Теорія податкової моралі	2007-2014	Наслідок низьких моральних цінностей населення

Зважаючи на той факт, що тінізація є складним з точки зору дослідження явищем, оскільки являє собою систему багаторівневих мультипричинних легальних та нелегальних взаємовідносин між економічними суб'єктами, що реалізуються за рахунок використання широкого спектру правових і економічних схем та інструментів та супроводжується створенням грошових та/або матеріальних цінностей, уніфікований підхід до розуміння сутності даного поняття досі відсутній. При цьому відсутність єдиного розуміння дефініції «тінізація економіки» зумовлює наявність

значного різноманіття підходів до визначення факторів тінізації доходів, а відповідно і визначення найбільш впливових з них.

ВИСНОВКИ

Постійний та стабільний дефіцит бюджетних коштів виступають рушійною силою на шляху до пошуку прихованих джерел наповнення державного та місцевих бюджетів, одним із яких виступають тіньові фінансові потоки. Наявність значного обсягу прихованих коштів зумовлює потребу в розробці на рівні держави програм та заходів спрямованих на протидію тіньовому виведенню коштів.

Однак, як правило, ефективність даних заходів суттєво залежить від комплексності та ґрунтовності дослідження поняття тінізації економіки та розуміння всіх ключових факторів її виникнення.

Проведений в роботі аналіз засвідчив наявність значного різноманіття підходів до розуміння сутності тінізації економіки, в основі яких лежать протилежні змістовні характеристики. Разом з тим, відчувають потребу в застосуванні інструментарію з протидією тіньовому виведенню коштів наявність уніфікованого підходу є першочерговим елементом в системі державного управління тіньовою економікою.

SUMMARY

One of the most destabilizing factors in the social and economic development of the country, a key threat to the economic stability of the country, which significantly affects the allocation of internal and external financial resources and has a destructive impact on the overall macroeconomic indicators of the country today is the shadow economy. The article presents an evolutionary analysis of the formation of the concept of shadow economy. The basic theories of shadowing of the economy are investigated, their key features and prerequisites for their origin are determined. The most common theories of shadow economy are systematized. On the basis of the analysis of existing approaches to understanding the essence of the shadow economy, the absence of a unified understanding of this phenomenon and its impact on the indicators of socio-economic development of the country are proved. It is justified that the implementation of an effective policy of de-shadowing economy depends first and foremost on the completeness and thoroughness of the study of this concept. The expediency of elaboration of the complex concept of shadowing of the economy as a set of legal and illegal relations between economic entities that are realized through the use of a wide range of legal and economic schemes and tools and the prerequisites for determining the factors of concealment of income, and accordingly the application of effective methods of counteracting it, are substantiated. On the basis of generalizing the views of domestic and foreign scientists on the concept of shadow economy, it is concluded that their diversity, lack of systematic classification, significant differences in the criteria that determine its content and different from other concepts in the management of national economy reduce the effectiveness of existing public policy and lead to an increase in the share of the shadow economy in the country. It is proved that at the present stage of economic development of the country, the key vector of public financial management should be to take into account the concept of shadowing in the development and implementation of strategies for economic development of the country.

Keywords: shadowing of the economy, theory of shadowing, economic development, evolution of approaches, legal relations, illegal relations.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Alm J., Torgler B. Estimating the determinants of tax moral. Proceedings: Annual Conference on Taxation and Minutes of the Annual Meeting of the National Tax Association. 2004. Vol. 97. P. 269-274.
2. Baumol W.J., Blinder A. Macroeconomics: Principles and Policy, South-Western Publishing, Cincinnati, OH. 2008
3. Bhattacharyya D.K. On the Economic Rationale of Estimating the Hidden Economy. *The Economic Journal*. 1999. Vol. 109(456). P. 348-359.
4. Castells M., Portes, A. World underneath: the origins, dynamics and effects of the informal economy. In *The Informal Economy: studies in advanced and less developing countries*, edited by A. Portes, M. Castells and L. Benton. Baltimore: John Hopkins University Press. 1989.
5. Dau L.A., Cuervo-Cazurra A. To formalize or not to formalize: entrepreneurship and pro-market institutions. *Journal of Business Venturing*. 2014. Vol. 29. P. 668-686.
6. De Soto H. *The Mystery of Capital: why capitalism triumphs in the West and fails everywhere else*. London: Black Swan. 2001.
7. Feige E.L. *The Underground economies. Tax evasion and information distortion*. Cambridge: Cambridge University Press. 2007. 389 p.
8. Geertz C. The Bazaar Economy: Information and Search in Peasant Marketing. *American Economic Review*. 1978. Vol. 68 (2). P. 28-32.
9. Hart K. Informal urban income opportunities and urban employment in Ghana. *Journal of Modern African studies*. 1973. Vol. 11(1). P. 61 – 90.

10. Helmke G., Levitsky S. Informal institutions and comparative politics: a research agenda. *Perspectives on Politics*. 2004. Vol. 2(4). P. 725-740.
11. Lago-Peñas I., Lago-Peñas S. The determinants of tax morale in comparative perspective: evidence from European countries. *European Journal of Political Economy*. 2010. Vol. 26 No. 4. P. 441-453.
12. Lewis A. *The Psychology of Taxation*. Martin Robertson, Oxford. 1982. 257 p.
13. Loayza N. V. The economics of the informal sector: a simple model and some empirical evidence from Latin America. *Carnegie- Rochester Conference Series on Public Policy, Elsevier*. 1996. Vol. 45(1). P. 129-162.
14. Martinez-Vazquez J., Torgler B. The evolution of tax morale in modern Spain. *Journal of Economic Issues*. 2009. Vol. 43. No. 1. P. 1-28.
15. Meagher K. *Identity Economics: social networks and the informal economy in Nigeria*. New York: James Currey. 2010. 224 p.
16. Murphy R. The European Tax Gap. A report for the Socialists and Democrats Group in the European Parliament. *Global Policy*. 2019. 38 p.
17. Portes A. *The Informal Economy and Its Paradoxes*. The Hand book of Economic Sociology. Princeton, NJ. Princeton University Press. 1994.
18. Schneider F., Buehn A. Shadow Economy: Estimation Methods, Problems, Results and Open questions. *Open Economics*. 2018. P. 1-291.
19. Slavnic Z. Political economy of informalisation. *European Societies*. 2010. Vol. 12. P. 3-23.
20. Thomas J. Quantifying the black economy: «measurement without theory» yet again? *The Economic Journal*. 1999. №109. P. 381-389.
21. Williams C.C., Martinez Á. Explaining cross-national variations in tax morality in the European Union: an exploratory analysis. *Studies of Transition States and Societies*. 2014. Vol. 6. No. 1. P. 5-18.
22. Бойко Г.Ф., Дулеба Н.В., Левицька І.О. Тіньова економіка та її вплив на економічну безпеку країни. *Вісник Національного транспортного університету*. 2014. № 30(2). С. 177-182.
23. Головченко О.М., Захарченко В.І. Механізм дії тіньової економіки трансформаційного періоду: монографія. Одеса: м. Роздільна, ТОВ «Лерадрук», 2012. 135 с